

Надія Баландіна

М. А. ЖОВТОБРЮХ ЯК ДОСЛІДНИК МОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ

У статті проаналізовано внесок М. А. Жовтобрюха в дослідження української преси XIX – початку XX ст. Зокрема йдеться про висвітлення ученим дискусій навколо статусу української мови, мовної орієнтації видань, правопису, мовних особливостей друків та їх ролі в розвитку публіцистичного стилю.

Ключові слова: М. А. Жовтобрюх, українська преса, українська мова, публіцистичний стиль.

Серед визначних діячів української науки виділяється ім'я Михайла Андрійовича Жовтобрюха, відомого лінгвіста, автора понад 300 публікацій. У колі багатогранних проблем теоретичного характеру чи не найбільшу увагу вченого привертала історія української літературної мови. Один із її етапів, що тривав майже сто років, досліджувався на матеріалі преси у двох монографіях: “Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.)” (1963) і “Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.)” (1970), які з погляду об'єкта вивчення, методології та структури становлять єдине ціле. Тема для наукового ландшафту того часу була надзвичайно актуальною: учений зробив свої новаторські висновки “на підставі фактично вперше введених до наукового обігу першоджерел” [1, с. 28]. Не втратила вона актуальності й тепер із низки причин, на які буде вказано далі.

У виборі теми Михайло Андрійович керувався не тільки науковою інтуїцією. Факти його біографії, подані з великою повагою до вченого і любов'ю до земляка М. І. Степаненком [6], заперечують і будь-яку спонтанність. Можна лише припустити, що інтерес до історії української мови з'явився ще в стінах Запорізького педагогічного університету (1931–1937) разом із читанням курсу “Історія української мови”. Там він почав друкуватися в періодичній пре-

сі; причому, де б потім не працював – у Тюмені, Бухарі, Черкасах, Києві, робив це наполегливо й систематично. Можливо, саме тоді народжувалася смілива наукова гіпотеза, яку він пізніше оприлюднив у монографії: “В історії літературної мови, у збагаченні її словника, в лексичному, граматичному й орфографічному нормуванні, в розвитку структурно-функціональних стилів велику роль відіграє періодична преса”, а “...наукове дослідження історії літературної мови в усій сукупності її стилів і жанрів обов'язково передбачає також і глибоке всебічне вивчення мови періодичної преси на всіх етапах її існування” [4, с. 3]. На жаль, ця думка тривалий час так і не знаходила підтримки серед науковців, авторів підручників з історії мови: зазвичай мовні ознаки того чи того періоду в них ілюструються прикладами з художніх творів, аналіз мови преси там практично відсутній. Зауважене ставлення, імовірно, зумовлене тим, що мова газет завжди наражається на критику, її традиційно відносять до “нижчих” літературних форм. У Михайла Андрійовича був інший погляд; він і спонукав до вирішення завдань, які, на думку історика мови С. П. Самійленка, “не ставив перед собою жоден із дослідників історії преси, жоден із дослідників історії мови” [11, с. 89].

Зважаючи на роки написання монографій, можна лише здогадуватися про труднощі наукового й морального вибору автора щодо того, наскільки об'єктивним буде аналіз і наскільки впадатиме в око лавірування між самоцензурою і визначеними владою ідеологічними стереотипами.

Такі, здавалося б, несумісні для вченого поняття, як об'єктивність й ідеологічна гнучкість зіткнулися вже в царині періодизації. Виходячи з базового положення про зв'язок

історії мови з історією народу, за основу своєї періодизації він обирає етапи визвольного руху. Слабкість обраного підґрунтя спонукає Михайла Андрійовича зробити ремарку про недосконалість вибудованої ним схеми¹, а виглядає вона так:

1. Рання західноукраїнська періодика (1848–1860). Це був час активізації національно-визвольного руху українського народу в Галичині, Буковині й Закарпатті.

2. Українська преса 60-х і перша половина 70-х років XIX ст. Пов'язується цей період із реформою розкряпання.

3. Українська преса другої половини 70-х – першої половини 90-х років XIX ст. Знаковою подією тут стала заборона українського друкованого слова Емським указом 1876 р.

4. Кінець XIX і початок XX ст. – поживлення економічного, політичного й культурного життя².

Кожен схарактеризований період практично має однотипну структуру: спочатку подано дискусії навколо статусу української мови, мовної орієнтації видань, правопису, а на початковому етапі ще й графіки, завершується аналіз мовними особливостями преси й формуванням публіцистичного стилю.

Незважаючи на те, що безперервна історія українськомовної преси розпочинається з 1848 року, значна частина монографії присвячена ранній харківській періодиці першої чверті XIX ст. – “Украинскому вестнику” (1816–1819) і “Харьковскому Демокриту” (1816): саме вони першими започаткували орієнтацію на лексичну та граматично-фонетичну систему живих південно-східних народних говорів, на те діалектне оточення, з якого вийшли автори.

Говорячи про діалектну основу літературної мови, серед трьох діалектних угруповань, учений однозначно надає перевагу південно-східному наріччю з низки причин: по-перше, “воно займає найбільшу територію і носії його становлять найчисленнішу групу населення”, по-друге, “і це головне, воно з-поміж інших наріччів виділяється своєю лексичною, граматичною і фонетичною однотипністю, йому, на відміну від північного і південно-західного наріччя, властива зовсім незначна говіркова диференція”

“ація” [3, с. 43–44]. Додатковими аргументами є поява саме на цих територіях ідеї про творення літературної мови на народно-розмовній основі, а перші письменники, що реалізували цю ідею, походять з території південно-східного наріччя [3, с. 44]. Ця думка обстоюється наполегливо й неодноразово із залученням значного фактичного матеріалу й поглядів авторитетних діячів і письменників³.

Українська белетристика, представлена в перших харківських журналах, слугувала не тільки становленню лексичних, фонетичних і граматичних норм, а й правописних правил, зокрема фонетичного правопису у творах П. П. Гулака-Артемівського, якого потім наслідували Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, Є. П. Гребінка, О. М. Бодяньський, але критикував М. О. Максимович. Так, у П. П. Гулака-Артемівського голосний *и* (як з *ы*, так і з *і*) позначався на письмі буквою *ы*, що спонукало читати українські слова *ты*, *промовляты* на російський лад і що не без гумору опротестував борець за історико-етимологічну орфографію М. О. Максимович: “Таке написання спонукає читати нашою м'якозвучною мовою так дебело, що аж вуха в'януть”. М. А. Жовтобрюх зазначає, що М. О. Максимович не погоджувався з жодною спробою запровадження в українській мові фонетичного правопису і вважав єдино науковим історико-етимологічний, начебто керуючись настановою на зближення правопису української мови з правописом російської. Натомість В. М. Русанівський пристає до думки В. Чаплєнка, який пояснює прагматизм таких дій, оскільки в цьому разі М. О. Максимович “мав на увазі інтерес всеросійського читача” [10, с. 168].

У цьому розділі відзначено позитивну роль “Русалки Дністрової” (1837), яка вийшла громадянським алфавітом у той час, коли азбучне питання – писання латинкою (польським абацадлом), кирилицею чи громадянським алфавітом – вже набрало політичного змісту. Вигідне світло пролило й на значення галицьких альманахів у розвитку публіцистичного стилю взагалі, зокрема порівняно зі східноукраїнськими, які друкували на той час виключно художні твори (за винятком трьох статей

¹ Принагідно зазначимо, що дискусія навколо базових принципів періодизації української преси і тепер далека від завершення. Головною перешкодою є те, що українська преса розвивалася в різних політичних, економічних і культурних умовах: одна її частина знаходилася на етнічних теренах, підпорядкованих Росії, друга – іншим державам. Здебільшого вчені сходяться на думці про необхідність дотримання хронологічно-проблемного принципу, доповненого регіональним (див. про це [9]).

² Перші три періоди схарактеризовані в монографії “Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.)” (1963), четвертий період – у книзі “Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.)” (1970).

³ Природно, що на той час у списку імен були відсутні І. Огієнко, М. Грушевський, В. Чаплєнко, В. Сімович, С. Єфремов та ін., які щодо проблеми висловлювалися неоднозначно. Так, І. Огієнко вважає, що за основу літературної мови стали говори передовсім центральні й південні київські, поза тим – полтавські й харківські, але те, чого бракує мові, може взяти з інших говорів. Сюди відноситься непослідовна заміна і на е, о, приєднання від, замість східноукраїнського од-, взяті із західних говірок форми з і в -бир-, -пир-, -мир- [7, с. 81].

П. П. Гулака-Артемівського), що, на думку вченого, принципово ще не внесли нічого нового до публіцистичної мови. Говорячи про зв'язок ранніх публіцистичних творів із мовою старої української публіцистики, насамперед полемічної літератури Г. Смотрицького, Х. Фіалета, І. Вишенського, М. А. Жовтобрюх не знайшов у східноукраїнських авторів прямого зв'язку й спадкоємності, натомість у мові західноукраїнських альманахів такий зв'язок він виявив [3, с. 132]. Власне, це твердження викликало сумнів у рецензії С. П. Самійленка [11, с. 91] і, здається, вимагає додаткового вивчення. Поки що потрібно зазначити, що висновок Михайла Андрійовича не безпідставний: він наводить текст із “Русалки Дністрової” і вказує на ускладнену будову речення, його ритміку, порядок розташування частин, що характерно для старої української публіцистики.

Безперервний період української преси розпочато з ранньої західноукраїнської періодики (1848–1860), зокрема з першої української газети “Зоря Галицька” (1848–1857). Цілком природно в матерію цього розділу вписується змалювання широкої панорами суспільно-політичних умов, на тлі якої розгорталася культурне відродження народу, точилися дискусії навколо позиціонування руської мови стосовно польської й української.

Щодо мови ранньої західноукраїнської публіцистики зазначено її неоднорідність, залежність від ідеологічних уподобань видавців і редакторів, різного розуміння основи літературної мови і її відношення до живої народної мови. Цікаво, що тут вперше трапляється заборонений на той час термін *варіант*. Здебільшого в ученого йдеться про мовну *практику* чи *традицію*. За радянських часів, як зазначає Г. П. Півторак, цензура дозволяла писати лише про “дві літературні практики”, “дві писемномовні традиції” [8, с. 191].

Унаслідок спостереження за графікою й орфографією відзначено їхню неоднорідність, що здебільшого було наслідком суб'єктивних лінгвістичних, а часом і політичних уподобань авторів. Фонетична орфографія, започаткована “Русалкою Дністровою” (“Пиши, як чуєш, а читай, як видиш”), тобто проведення принципів Вука Караджича, згодом не знайшла послідовників. У багатьох виданнях продовжували дотримуватися традиційної, історико-етимологічної орфографії, проте, як зазначено, у широкій практиці ця орфографія постійно порушувалася, у тому числі й через незнання етимології слів.

Становить інтерес зображення боротьби галицької інтелігенції з орфографічною стро-

катістю, яка серйозно гальмувала навчання в школах та викликала утруднення при виданні книг, газет, журналів. Найбільше прислужився в цьому, на думку автора, “Собор учених руських”, який скликали у Львові 1848 р. І хоч його ухвали носили компромісний характер, їхній вплив на українську орфографію був безперечний [3, с. 171].

Висвітлено також спроби латинізації азбуки і боротьбу проти них Б. Дідицького. Тут же показано кампанію, особливо в урядових газетах, проти Б. Дідицького, панславізму й російського впливу в Галичині. Слід відзначити, що цей розділ, як і всі наступні, відзначається переконливою цитацією.

При аналізі розлогого фактичного матеріалу доведено, що мова преси поповнилася значною кількістю нової лексики різних семантичних категорій: назви суспільних класів і груп, назви економічних понять, органів влади, державних установ, громадських організацій та посад, на означення абстрактних понять; широко представлена лексика термінологічна – правнична, військова, наукова, а також лексика ділового стилю. Водночас звернено увагу на значну кількість слів, що були зайвими, гальмували розвиток української мови. Ідеться насамперед про стилістично невиправданий лексичний паралелізм: *руський язык, руська мова, рущина; отечество, отчина, батьківщина, родина, общество; відсоток, процент; горизонт, виднокруг, всеучилище, університет*. Щоправда, деякі зауваги вченого виявилися дещо передчасними. Так, у парах *процент* і *відсоток*, *поки що* і *наразі*, *крім* і *попри*, *тому що* і *позаяк* слова *відсоток*, *наразі*, *попри*, *позаяк*, які вважалися регіоналізмами, активізували своє вживання. У наш час лексичний паралелізм викликаний наміром дистанціювання від російської мови, на що вказує у своїй монографії О. А. Стишов [12, с. 13].

Саме неунормованість словника, засміченість мови, на думку автора, не сприяли тому, щоб західноукраїнська мовна практика слугувала основою формування публіцистичного стилю загальнонаціональної української літературної мови. Ця практика сприяла лише його лексичному збагаченню, твердить учений. Публіцистичний стиль усього українського народу формувався і далі розвивається на тій основі, яку створив Т. Г. Шевченко [3, с. 223]. Такими є головні тези, але, на жаль, їхні докази деінде продиктовані духом тієї доби. Якщо подати висвітлені в монографії факти під іншим кутом зору, то можна дізнатися, що в цей час у Східній Україні публіцистичний стиль практично не розвивався, в альманахах траплялися

лише поодинокі публіцистичні спроби. Власне, був відсутнім сам предмет критики. Трохи обережніше й не так прямолінійно говорить лише про початки української публіцистичної мови в епістолярії Т. Шевченка, Марка Вовчка, П. Куліша В. М. Русанівський, підкреслюючи, що в епістолярному й публіцистичному стилях є багато спільного [10, с. 203–204].

У дослідженні, особливо в першій монографії, видається дещо різкою й оцінка мови західноукраїнських видань як засміченої локальними, штучними елементами. Звичайно, порівняно зі східноукраїнським варіантом мови, й особливо сучасним, вона мала свою специфіку, пов'язану з постійною зміною змісту, форм і напрямів національно-культурного життя. Але говорити про її засміченість, коли й на сході України процеси нормалізації були далекі від завершення, видається не зовсім справедливим. Таким був західноукраїнський узус, і він мав свою, нехай і не літературну, але узуальну норму, яка здавалася галичанам цілком природною, тому й так наполегливо вони трималася своєї мови. Шевченкові твори, як стверджує І. Огієнко, особливого поширення там ще не мали [7, с. 181]. Тут можна констатувати цікаву закономірність: становлення відносно однорідного східноукраїнського варіанта української літературної мови в ХІХ ст. відбувалося більш *за природою*, вже як наслідок нівеляційних народних рухів за часів татарщини, Хмельниччини та Руїни; західноукраїнського – *за домовленістю*, як наслідок мовних змагань галицької інтелігенції.

Слід зазначити, що в другій монографії категоричність тверджень слабшає, а кількість негативних оцінок зменшується; вони поступаються поясненням витоків тих чи тих явищ, завдячуючи чому мовна ситуація регіону стає зрозумілішою. Зокрема, висвітлено причини паралелізму, змагання між окремими словами за закріплення в літературному вжитку.

Попри висловлені ремарки, однією з найхарактерніших рис цього розділу є не тільки комплексний підхід до предмета дослідження, а й підтвердження двоєдності різних мовних традицій.

Розвиток преси 60-х і першої половини 70-х років ХІХ ст. пов'язується зі значним її поживленням, із визнанням української мови у філологічній науці. Лише зрідка в тодішніх польських націоналістичних виданнях ще обстоювалося твердження про те, що українська мова становить наріччя польської стосовно західноукраїнського варіанта. Серед 55 назв українських газет та журналів з'явилися професійні

– педагогічні, сільськогосподарські, промислові, економічні, торгівельні, гумористичні, сатиричні⁴. З мовного погляду, як і в попередніх періодах, вигідно вирізняє східноукраїнську пресу. У її органах – “Основи”, що видавалася в Петербурзі (1861–1862), і “Черниговском листке” (1861–1863) Л. Глібова – українська мова постає як відносно єдина й однорідна. Така однорідність, на думку автора, досягалася послідовною орієнтацією на народну мову та на ті літературні норми, що вже були вироблені й більш-менш усталені у творчій практиці східноукраїнських письменників. Західноукраїнська періодика в мовному плані була дуже неоднорідною ще й тому, що народowska преса трималася загальноукраїнської мови; майже вся закарпатська преса продовжувала культивувати книжне “язичіє” зі значним використанням російської мови; інші орієнтувалися настановою про витворення власного західноукраїнського типу літературної мови.

Дещо ідилічно подано ситуацію в Східній Україні, оскільки правописні питання там не порушувалися: орфографічним зразком слугував журнал “Основа”; деінде лише ставилося питання про удосконалення окремих елементів [3, с. 300].

Чи не найбільше уваги в цьому розділі приділено лексичному й стилістичному збагаченню мови преси. Автор пильно проаналізував нову суспільно-політичну і термінологічну лексику, переглянув її реєстрацію в словниках і зробив висновок, що практика періодичної преси набагато випереджала тоді сучасну теорію і лексикографію [3, с. 313]. Щоправда, прикладами слугували переважно базові поняття панівної тоді ідеології. Так, закидалося О. Партицькому, що в його “Словарі німецько-руському” (1867) виявилися відсутніми слова *соціалізм, комунізм, пролетаріат, капітал*, а слово *революція* подано поряд з місцевим *ворохобня* із соціально негативною семантикою [3, с. 314].

Надзвичайно цінним для істориків мови є аналіз західноукраїнських видань на предмет термінологічної лексики з різних галузей науки – мовознавства, літературознавства, книжно-видавничої і друкарської справи, театрального мистецтва, природничих, географічних й астрономічних наук, техніки і т. ін. Показано болісність процесу термінотворення. Удаючись до свого улюбленого прийому – порівняння мови преси в Східній і Західній Україні, автор справедливо зазначає, що наукова мова ще тільки зароджувалася, україномовних наукових творів у Східній Україні не було, у Західній же спроби писати наукові або науково-популярні праці

⁴ Сатиричні видання виходили на півдавстрійсько-угорських теренах, що красномовно засвідчує перелік джерел.

вже мали кількадесятилітню історію. Значення тогочасної західної періодики сформульовано так: вона відіграла велику роль у формуванні публіцистичного і термінологічного словника української мови й у створенні основ усіх публіцистичних жанрів, властивих сучасній українській літературній мові [3, с. 317].

У цілому, за підрахунками автора, з другої половини 70-х – першої половини 90-х років XIX ст. видавалося понад 110 нових періодичних видань, але на західних і східних теренах вони якісно відрізнялися, що наклало відбиток на особливості розвитку української мови в обох регіонах.

У зв'язку із забороною українського друкованого слова царським указом 1876 року в Наддніпрянській Україні замість газет і журналів стали виходити альманахи, де публікувалися лише художні твори. Осередком українських друків стає Західна Україна; проте, на думку Михайла Андрійовича, викликано це було не стільки боротьбою інтелігенції за право друкування українською мовою, скільки маніпуляторською політикою австро-угорської влади. Об'єктивність цієї думки підтверджується і словами Івана Огієнка, який пояснює більшу свободу української мови на західних теренах тим, що уряд терпів українство як знаряддя проти польськості [7, с. 157].

Але, як там не було, західноукраїнська преса мала, за словами вченого, “всеукраїнське значення, і не тільки тому, що в ній брали участь або її підтримували представники передової східноукраїнської інтелігенції, а головне тому, що вона ставила і розв'язувала проблеми, важливі для всього українського народу” [3, с. 349]. До негативних моментів віднесено поглиблення мовної диференціації, посиленої політичними поглядами її носіїв: москвофільської і народо-вської. Тенденція установа в ті часи регіональної норми виявилася доволі сильною і в народо-вській пресі, де на місцевий лад редагували навіть твори східноукраїнських письменників. У зв'язку з цим відзначено загострення взаємин між східно- і західноукраїнською інтелігенцією. Зі сходу інтенсивніше лунали негативні оцінки галицької мови, із заходу – присвоєння виключного права на вироблення наукової термінології, оскільки українці з Росії “сидять на самій белетристиці”. У викладі мовного матеріалу значна увага зосереджена на аналізові суспільно-політичної лексики та збагаченні наукової лексики. Змістовний виклад, переконливі приклади дозволили дійти висновку: якщо “в попередні роки йшлося про створення соціально-термінологічної лексики, то тепер

– про її розширення, подальшу нормалізацію” [3, с. 372].

У монографії із системною регулярністю підкреслюється роль представників соціалістично-радикального напрямку – І. Франка, М. Павлика, М. Драгоманова та ін. у боротьбі проти намірів С. Смаль-Стоцького і Б. Грінченка усунути з української мови слова польського чи російського походження.

Підсумовуючи внесок цього періоду в історію розвитку публіцистичного стилю, автор справедливо зазначає, що тоді ще не склалися єдині загальнонаціональні норми, а це, незважаючи на вже високий рівень розвитку мови, до певної міри заважало її нормальному функціонуванню [3, с. 387].

Висвітлений у другій монографії період, від кінця XIX-го до початку XX ст., пов'язується з поживанням економічного, політичного й культурного життя, а відтак і збільшенням кількості друків: українською мовою виходило 400 назв газет та журналів. Аналіз цього періоду суттєво відрізняється і за змістом, і за структурою. Менше уваги приділено дискусіям навколо мовних і правописних питань та пов'язаних із ними світоглядних ідеологій. Робота має чітку структуру, основу якої становить рівнева організація мови. Преса в цій монографії вже більше показана не як трибуна для обговорення мовних питань, а як носій мовних процесів і стильової диференціації. Зробити це авторові було значно легше: порівняно з попереднім періодом друки стали різноманітнішими і змістовнішими. З-поміж великої кількості літературних видань у цей період з'являються спеціальні, присвячені економічним питанням, правничим, сільськогосподарським, освітянським: “Учитель”, “Науковий додаток до «Учителя»”, “Луна”, “Наша школа”, “Учительське слово” (Львів), “Промінь” (Вашківці, Буковина), “Каменярі” (Мамаївка, Буковина), “Прапор” (Коломия), “Український учитель”, “Рідна школа” (Станіслав) і “Світло” в Києві. Серед них вигідно виділено роль двох наукових періодичних видань – “Записки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові” і “Записки Українського наукового товариства у Києві”, які встановили між собою тісну співпрацю.

Чималу увагу приділено обговоренню питань розвитку української літературної мови Б. Грінченком, І. Франком, І. Нечуєм-Левицьким, І. Верхратським, А. Кримським, В. Гнатюком, К. Михальчуком, Оленою Пчілкою. Деяко детальніше висвітлено погляди палкого борця за єдину українську мову на основі наддніпрянської практики І. Нечуя-Левицького, досить різкі міркування якого викликали суперечливі

оцінки в письменників і мовознавців. Зрозуміло, що повної єдності в поглядах так і не було: давався взнаки поділ українського народу між двома імперіями.

Як позитивний факт засвідчено поліпшення й удосконалення мови: переважна більшість газет і журналів у Західній Україні й усі у Східній виходили українською літературною мовою на народній основі. Підкреслено роль прогресивної галицької і буковинської інтелігенції, яка завжди орієнтувалася в мовних питаннях на пресу наддніпрянську, східноукраїнську. Звичайно, вчений тоді не міг назвати ім'я М. Грушевського, якого І. Огієнко вважає "головним зв'язковим між Галичиною та Україною" [7, с. 168].

Зупиняючись на орфографічних проблемах, М. А. Жовтобрюх не тільки докладно розглядає відмінності в застосуванні правописних систем, а й аналізує погляди дослідників на проблему нормалізації. Правда, відзначає, що правописні питання вже не набирали тієї гостроти, як раніше, але єдиної орфографії українська мова все ще не мала і правописна боротьба між різними ідейними угрупованнями української інтелігенції не припинялася. Після революції 1905–1907 років переважна більшість видань дотримувалася української орфографії, але у двох варіантах: західному (желехівки) і наддніпрянському. До серйозних розходжень віднесено вживання західною орфографією букви *і* (після букв на позначення зубних приголосних: *році, діло*), у написанні окремо зворотної частки *-ся* з дієсловами, невживанні апострофа: *імя, память*, непозначенні м'якості *с, з, ц* в суфіксах *-ський, -цький, -цький: студентські, галицький* та ін.

Болючість цієї проблеми пов'язувалася ще й із тим, що не було єдності між самими галичанами. Зокрема, зазначено, що С. Смаль-Стоцький, послідовно обстоюючи желехівку, в інших написаннях убачав російський вплив і порушення законів української мови. З цим не погоджувався відомий педагог С. Томашівський, виступаючи за впорядкованість орфографії в усіх галицьких і буковинських виданнях й емоційно волаючи: "Звідки ж та зарозумілість галичан і буковинців, щоб наvertати <...> 8/10 українців <...> до способу писання і говоріння на польський (і то хибний) лад? Се смішність, та й годі!".

Із вичерпною повнотою розглянуто фонетичні, граматичні й лексичні особливості мови преси, пояснено відхилення від тодішньої узальної норми й норми сучасної. Аналіз доповнено значним за обсягом ілюстративним матеріалом, який належним чином документується. Із викладу виразно вимальовуються поступові якісні зміни на всіх структурних рівнях.

Учений відзначає фонематичну єдність, певні ж розбіжності спостерігалися лише в конкретній звуковій реалізації фонем, більшість яких зумовлювалася діалектним впливом. Практично не було серйозного розходження в системі вокалізму. Зауважено певну відмінність у вимові приголосних, зокрема в нерозрізненні східноукраїнською пресою *н, д, т, з, ц, л* у позиції перед *і*, де скрізь писалося після зазначених приголосних *і: ніколи, діло*, тоді як у західноукраїнській писалося: *ніч і нині*. Не існувало єдності у вживанні африкат *дж* і *дз*: *хожу* і *ходжу, зеркало* і *дзеркало*. Східноукраїнська періодика в абсолютному кінці слова засвідчує м'який *р*: *писарь, звірь, лікарь*.

В оцінці морфологічної системи говориться про її впорядкованість, за винятком окремих граматичних категорій, що відбивали різні діалектні джерела та різні традиції – східну і західну. Так, характеризуючи іменник, автор указує, що набагато частіше, ніж у сучасній мовній практиці, у другій відміні використовувалося закінчення *-ові, -еві: лікарєві, урядові, ділові*. У західноукраїнських виданнях відповідно вказаним формам майже послідовно вживали *-ови, -єви*. Оскільки процес нормалізації третьої відміни відбувся значно пізніше, то показано її велику варіантність у пресі. Наприклад, у родовому відмінку однини, поряд із закінченням *-і*, широко представлене *-и: ночі – ночи, крові – крови*, причому останнє значно переважає за частотністю насамперед у південно-західних говорах, у південно-східних було поширене *-і*. Те саме спостерігалось і в давальному та місцевому відмінках: *любові – любви*.

Викликає інтерес інформація про кличний відмінок, але матеріал подано таким чином, що не зовсім зрозуміло, чи насправді в мові преси "клична форма" була рідковживаною порівняно з художнім стилем й усним мовленням. Можна лише припустити, що жанрова своєрідність тогочасної преси не потребувала форм у кличному відмінку, наприклад, як того вимагає жанр інтерв'ю. Можна також погодитися із зауваженням І. Матвіяса про неправомірність виводити кінцеве *-і* в слові *пані* від давньоруської форми, оскільки цей іменник з'явився в українській мові під впливом польської [5, с. 84].

Скрупульозно зібрані й разом із тим систематизовані спостереження й над іншими іменними частинами мови. Відзначено унормованість системи відмінювання прикметників, числівників, займенників і т. ін. Винятки, якщо і траплялися, то пояснювалися життєздатністю діалектних форм: преса з погляду граматичної нормалізації завжди відставала від мови художньої літератури. Так, відзначено відхилення у

творенні форм вищого ступеня прикметників: *дрібніші* і *дрібнійші*, у числівниках із компонентом на *-йцять*: *одинайцять*, *двайцять*, на означення десятків: *дев'яност*, уживання раритетної форми типу *півтретя*. Літературні норми в системі дієслівних форм на той час вже повністю склалися, але на практиці остаточно ще не усталилися. Під впливом східноукраїнських говорів писалися форми на *-а*: *балака*, *-е*: *робе*, а в західноукраїнських не пом'якшувалося *т* у закінченні третьої особи. У пресі використовувалися в основному ті прислівники, що властиві сучасній літературній мові, але деякі ще не мали повної усталеності фонетичного оформлення: *сьогодні*, *сьогодня*, *сьогодні*.

У синтаксисі відзначено вплив діалектного середовища на побудову одиниць – поширеність у західноукраїнській пресі зв'язки *є, єсть* (у множині *суть*), відмінність керування: *відібрати у нього право – відібрати йому право, посилати дітей – посилати діти*. Є в цьому підрозділі й перша спроба структурної систематизації заголовків.

Критичнішими стали погляди вченого на мову східноукраїнської періодики. Якщо в описі попередніх періодів говорилося про брак грамотності працівників преси, то тепер порушувалося питання культури мови.

Слід відзначити особливо скрупульозний підхід до вивчення лексики-семантичного рівня. Його результати підтверджують розуміння істотної ролі словника мови періодичних видань для формування лексичного складу мови взагалі: "...лексика, як відомо, <...> належить саме до тих мовних сфер, що найлегше піддаються еволюції" [4, с. 143]. Автор відзначає активні процеси словотворення, говорить про сформованість й унормованість словникового складу, який фіксує "Словарь української мови" (1907–1909) за редакцією Б. Грінченка. На прикладі преси показано надзвичайно цікаві явища, які відбувалися в словотворі, зокрема конкурування окремих структурних елементів у новоутворених словах: *артільник – артільщик, читальник – читач, січень – январ, березень – березіль – март – марець*. Дослідник скрупульозно проаналізував процес нормалізації словотвору, наявність інновацій у словниках, відзначив провідну роль преси у викристалізованні термінів, оскільки процеси лексикографування значно відставали від мовної практики.

Кожен схарактеризований період цінний не тільки детальним описом фонетичних, лек-

сичних і граматичних особливостей, а й динамікою появи нових рис. Констатуючи розквіт української лексичної системи, чи не найбільшу увагу приділено формуванню термінологічного словника. У монографії 1970 року це зроблено особливо ретельно, оскільки, як зазначає автор, "цей компонент лексики є ознакою розвиненості мови". У значному за обсягом підрозділі "Формування термінологічного словника" дібрано й проаналізовано лексику з різних ділянок наукового життя й суспільно-політичної діяльності. Викладена в інтерпретації М. А. Жовтобрюха історія формування термінологічного словника, на думку А. П. Грищенка, спростовує "твердження про засвоєння українською мовою іншомовної лексики посередництвом російської мови. Особливо показовими з цього погляду були західноукраїнські періодичні видання, до яких іншомовна лексика потрапляла безпосередньо з мов-джерел" [2, с. 37–39]. Указано й на фактори, які негативно впливали на творення й усталення термінології, зокрема витворення на окремих територіях різних традицій, унаслідок чого виникали та поширювалися в термінології невмотивовані, зайві дублетні терміни. І все ж, незважаючи на всі ці несприятливі умови, підґрунтя сучасної термінології було закладене в останніх десятиліттях минулого й на початку теперішнього століття, а в окремих галузях науки, наприклад суспільних, вона тоді вже досягла значного розвитку.

У короткому розділі про стильову диференціацію мови преси говориться про розмаїття мовних жанрів, кожен із яких вимагає своєрідних мовних засобів. Показана роль періодики в популяризації творів української художньої літератури. Як позитивний момент відзначено, що мова тодішньої періодики становила вже складну, стилістично диференційовану, хоч і не в усьому досконалу, систему⁵. До негативних рис відносяться орфографічний різнобій, недостатня орфографічна культура, лексичні та граматичні локалізми. Наявність останніх у мові західноукраїнської преси пояснюється тим, що періодичні видання орієнтувалися на місцевого читача й намагалися писати якнайближчою й зрозумілою йому мовою. Відповідальність за сміливість цих слів автор поділяє з Т. Лер-Сплавинським, покликаючись на його думку: "Мова журналістики повинна тісніше контактувати з живим мовленням <...>, значно більше, ніж інші різновиди літературної мови".

⁵ Подана вченим картина відзначається позитивними рисами. Водночас хотілося б побіжно вказати й на інші погляди. Так, видавець Є. Чикаленко вважав, що мовне питання тоді було найголовнішою перешкодою, яка заважала розповсюдженню газети: "Мова нашої газети для них зовсім чужа, нею обурюються й люди, які щиро хотіли б, щоб розвинулася наша преса". Схожі думки висловлює Д. Дорошенко: "Українська газетна мова взагалі була не вироблена, а всім відомо, що український читач дуже вибагливий; треба було писати так, щоб усі розуміли і не нарікали на "нові", "нечувани", "штучно ковани" і т. ін. слова" (цит. за [13]).

Звичайно, наукова позиція автора в деяких моментах відповідала духові тієї доби та її офіційної доктрини. У зв'язку з цим можна говорити про перспективність проблем, які порушив Михайло Андрійович, але які залишаються актуальними, – це періодизація української преси, безпристрасне вивчення перервності / неперервності розвитку публіцистичного стилю, об'єктивна оцінка ролі західноукраїнської преси і східноукраїнської белетристики у формуванні публіцистичного стилю.

У цілому ж концепція аналізу, відбір фактичного матеріалу й методика його інтерпретації свідчать про новаторські й глибокі праці, у яких вперше показано роль преси в розвитку української літературної мови, становленні її норм і формуванні стилів. Синтетично-аналітичний аналіз мовної ситуації в Галичині та на Лівобережній Україні засвідчив існування двох мовленнєвих практик, а фактично двох варіантів літературної мови – східноукраїнського і західноукраїнського – і при цьому наочно показав, що регіональне і загальнонаціональне в духовно-культурному надбанні українського народу нерозривно пов'язані.

Література

1. Високий обов'язок ученого (до 80-річчя з дня народження М. А. Жовтобрюха) [Текст] // Мовознавство. – № 5. – С. 28–29.
2. Грищенко, А. П. Михайло Жовтобрюх [Текст] / А. П. Грищенко // Дивослово: Українська мова й література в навчальних закладах: Щомісячний науково-методичний журнал Міністерства освіти і науки України. – 2006. – № 6 (591). – С. 3–39.
3. Жовтобрюх, М. А. Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.) [Текст] / М. А. Жовтобрюх. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1963. – 415 с.
4. Жовтобрюх, М. А. Мова української періодичної преси (кінець XIX – поч. XX ст.) [Текст] / М. А. Жовтобрюх. – К.: Наукова думка, 1970. – 304 с.
5. Матвіяс, І. М. А. Жовтобрюх. Мова української періодичної преси (кінець XIX – поч. XX ст.). – К.: Наукова думка, 1970, 304 с. [Текст] / І. А. Матвіяс // Мовознавство. – 1970. – № 6. – С. 83–86.
6. Наукова спадщина мовознавця Михайла Жовтобрюха [Текст] / Автор і упорядник доктор філологічних наук, професор М. І. Степаненко. – Полтава: ВАТ “Вид-во Полтава”. – 2007. – 432 с.
7. Огієнко, Іван (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови [Текст] / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик. – К.: Либідь, 1995. – 294 с.
8. Півторак, Г. П. Русанівський В. М. Історія української літературної мови: Підручник / 2-е вид., доп. і перероб. – К.: АртЕк, 2002. – 424 с. [Текст] / Г. П. Півторак // Мовознавство. – № 2–3. – С. 187–191.
9. Романюк, М. М. Здобутки і прорахунки дослідників української преси: погляд у XXI ст. [Текст] / М. М. Романюк. – Л., 2001. – 10 с.
10. Русанівський, В. М. Історія української літературної мови. Підручник [Текст] / В. М. Русанівський. – К.: АртЕк, 2001. – 392 с.
11. Самійленко, С. П. М. А. Жовтобрюх. Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.). – К.: Вид-во АН Української РСР, 1963 [Текст] / С. П. Самійленко // Українська мова і література в школі. – 1964. – № 5. – С. 88–91.
12. Стишов, О. А. Українська лексика кінця XX століття: (На матеріалі засобів масової інформації) [Текст] / О. А. Стишов. – [2-ге вид., переробл.]. – К.: Пугач, 2005. – 388 с.
13. Фіголь, Н. М. Мова преси на початку XX століття в Україні [Текст] / Н. М. Фіголь // Збірник наукових праць НДІУ. – Т. VIII. – 2007. – С. 384–399.

Nadiya Balandina

M. A. ZHOVTOBRYUH AS A RESEARCHER OF THE LANGUAGE OF THE UKRAINIAN PRESS

The article analyses the contribution of M. A. Zhovtobryuh to the study of the Ukrainian press from the 19th century to the early 20th century. In particular, his studies of the discussions concerning the status of the Ukrainian language, language orientation of the publications, spelling issues, language features of the prints and their role in the development of journalistic style are considered in the article.

Keywords: M. A. Zhovtobryuh, the Ukrainian press, the Ukrainian language, journalistic style.

Надежда Баландина

M. A. ZHOVTOBRYUH KAK ISSLEDOVATEL' YAZYKA UKRAINSKOY PRESSY

В статье представлен вклад М. А. Жовтобрюха в исследование украинской прессы XIX – начала XX вв. В частности, речь идет об освещении ученым дискуссий вокруг статуса украинского языка, языковой ориентации изданий, правописания, языковых особенностей прессы и ее роли в развитии публицистического стиля.

Ключевые слова: М. А. Жовтобрюх, украинская пресса, украинский язык, публицистический стиль.

Надійшла до редакції 27.09.2012 р.